
יפה ישראלי

קודש וחול ב"חדר תורה תחכמוני" בירושלים

בית הספר לבנים "חדר תורה תחכמוני" (תרט"ט 1909–תשכ"ט 1969), בשמו המקורי "חדר תורה", נוסד על ידי הורים משכילים בירושלים אשר שאפו להעניק השכלה כללית לבניהם וגם ידע רחב ומעמיק בלימודי היהדות. היה זה בית ספר דתי-לאומי ראשון שנוסד בירושלים אשר נועד להשיג את תכלית הלימודים של החדר הישן באמצעים מודרניים, ובהתאם לתכלית זו הורכבה תכנית הלימודים. מוסד זה גדל והתפתח והיה למסגרת חינוכית אשר מסורת ישראל וערכי תרבות רוח חוברו יחד עם אהבת העבודה והמלאכה. סוד הצלחתו של המוסד נעוץ בפעילותו המבורכת של המנהל, הרב מרדכי צבי אילן, חניך ישיבה ומוסמך לרבנות, אשר ידע למזג את חכמת שם ביפויפותו של יפת וללכת בשביל הזהב בו יעלו יהדות והשכלה מודרנית בקנה אחד. הוא נתן לבית הספר את צביונו הדתי-לאומי מבלי לשייכו לזרם חינוכי כלשהו או למפלגה כלשהי, ובהנהלתו לימדו בהרמוניה מורים בעלי השקפות שונות ומנוגדות, ולמדו תלמידים מכל שדרות העם ומכל עדותיו, בני מערב ומזרח. מטרתו של מאמר זה לסקור קורותיו של בית ספר ייחודי זה, בניסיון לעמוד על הדרכים שנקטו בו לשילוב לימודי קודש ולימודי חול, מלאכה ותרבות, ולחשוף פרק מעניין וייחודי בקורות בתי הספר בירושלים.

מים מדלן, 27 (בין קודש לחול – חינוך יצירה קהילה), תשע"ו

הקדמה

בשנות השמונים והתשעים של המאה התשע-עשרה היו מוסדות הלימוד בארץ ישראל בעיקר "חדרים" ו"תלמודי תורה".¹ רק עשרה אחוזים מן הילדים, רובם מן "היישוב החדש", למדו בבתי הספר החדשים של "חיבת ציון"² ובבתי הספר של חברת "כל ישראל חברים" שהקימו יהודי צרפת³ ושל "אגודת אחים" בתמיכת יהודי אנגליה. בראשית המאה העשרים ייסדה גם חברת "העזרה" של יהודי גרמניה מוסדות חינוך רבים בארץ ישראל.⁴ מערכות בתי הספר של חברות אלה גדלו והתרחבו בתחילת המאה העשרים. כל אחת מהחברות האלה הייתה נאמנה ללשון ארצה ולתרבותה ורחוקה מן השאיפות הלאומיות העבריות שבקרב הציונים, ומטרתה הייתה להפיץ השכלה ודעת ברוח ארצה של החברה הנדבנית. כל אחת מהן האמינה שהיא מייצגת את התרבות הנעלה. כלשון ההוראה העיקרית בבית הספר הן קבעו את לשון ארצם, והלשון העברית הייתה משנית. חברת "העזרה" הצהירה כי תכניות הלימודים בבתי הספר שלה ייקבעו בהתחשב באוכלוסיית המקום ובמגמותיה, ולכן קבעה כי שפת ההוראה שלה תהיה עברית. אולם בפועל רק בגני הילדים שפת הדיבור וההוראה הייתה עברית בלבד. בתי הספר של חברה "העזרה" היו דו-לשוניים: היו מקצועות שנלמדו בעברית, ואחרים בגרמנית (אלבויס-דרור, תשמ"ו; בורשטיין, תשע"ג).

מוסד האם: "חדר תורה"

"חדר תורה" הוקם בירושלים בשנת תרס"ט (1909) על ידי סוחרים ובנקאים מצליחים, מורים ואנשי מקצועות חופשיים מקרב בני ירושלים, אשר היו קרובים

¹ מאמר זה הוא הרחבה של הרצאתי על "חדר תורה תחכמוני בירושלים" בכינוס השנתי ה-15 של האגודה הישראלית לחקר תולדות החינוך שהוקדש לנושא "שפה וחינוך – בוני לאום" (המכללה לחינוך על דוד ילין, ירושלים 2013, בחסות האגודה הישראלית לחקר תולדות החינוך ואוניברסיטת תל אביב לציון "100 שנים למלחמת השפות ולייסוד בית המדרש למורים העבריים", לימים מכללת דוד ילין).

² כמו בית הספר לבנות ביפו ובתי הספר במושבות. המיוחד בבתי ספר אלה היה לימוד בשיטת "עברית בעברית", בלא תרגום לשפה אחרת (אלבויס-דרור, תשמ"ו).

³ ארגון "כל ישראל חברים" (כי"ח-אליאנס [Alliance Israélite Universelle]) נוסד בתר"כ (1860), ובתרמ"ב (1882) הקים את בית הספר "תורה ומלאכה" בירושלים (אלבויס-דרור, שם).

⁴ "העזרה" הוא קיצור שמה של "אגודת העזרה של יהודי גרמניה" Hilfsverein der Deutschen Juden, חברה שייסדו יהודי גרמניה בתרס"א (1901) (רינות, 1972).

יותר לציבור החילוני שהיה בירושלים מאשר לעדה החרדית (ברנד, 1995).⁵ הם לא רצו לשלוח ילדיהם ל"חדר" המסורתי בשל שיטות הלימוד המיושנות הנהוגות בו ומכיוון שמתכנית הוראתו נעדרו לימודי חול, פרט ללימוד כתיבה ומעט חשבון, גם לא לבתי הספר הכלליים מייסודם של חברת "העזרה" הגרמנית ו"כל ישראל חברים" הצרפתית, כיוון ששם "נתנו את התורה והמסורה טיפין-טיפין, ותלמיד אשר סיים את בית הספר לא צויד במטען רוחני ראוי לשמו" (שדה אילן, א, תשי"ט), "ועם כל החיוב הרב שבבתי ספר אלה ועם כל היותם גורם חשוב לתחיית הלשון העברית, היו העתקה מבתי ספר הזרים לרוח ישראל ולתרבותו" (זיכרון תחמוני, תרפ"ט; מוסף להורים, תשי"ד).⁶

על הצורך בהקמתו של "חדר תורה" שאל אחד העם: "מה הצורך האובייקטיבי בקיומו של 'חדר תורה' זה? אם אתם אדוקים מסיעתו של הרב זוננפלד,⁷ הלא עומדים לרשותכם כל תלמודי התורה של היישוב הישן, ואם אתם שואפים לבית ספר מודרני, הלא קיים כבר בית ספר למל"ם⁸ (חיות, תשי"ד). "חדר תורה" הוקם כדי להעניק לבנים השכלה כללית אך גם ידע רחב ומעמיק בלימודי היהדות. מייסדיו רצו "לחדש את פני 'החדר הישן', לפתחו ולשפרו ולהתאמן שעל אושיותיו יצמח בית הספר העברי" (זיכרון תחמוני, שם). ולכן הוא היה טוב לחרדים מפני שלא שינה בלימודי הקודש כקוצו של יו"ד, וטוב למשכילים מפני ששימש מעבר מן ה"חדר הישן" אל בית הספר החדש (ברנד, 1995). הוא נקרא בשם זה "ללמדך כי לא ניתן ספר כריתות ל'חדר' המסורתי" (שדה אילן, א, תשי"ט).

צוות המורים ב"חדר תורה" בשנים הראשונות להקמתו כלל מורים משכילים חרדים, כמו המורה יהודה הולביץ, משכיל חרדי שלימד מתמטיקה ומדעי הטבע בגימנסיה העברית בירושלים (ברנד, 1995). בשנתיים הראשונות

⁵ נזכיר, לדוגמה, את מרדכי גילדאי-לדרר שנולד בחלם (פולין) בשנת תרכ"ו (1866), וקיבל שם חינוך יהודי וכללי. עלה ארצה בשנת תרס"ז (1907) והשתקע בירושלים. היה פעיל באגודת "העברים" והשתתף בארגון שיעורי ערב לעברית, בייחוד לתלמידי ישיבות. בתרס"ט (1909) ייסד את "חדר תורה" בירושלים יחד עם ישראל חפץ, מראשי עדת הבוכרים בירושלים, ועם המורה יהודה הולביץ (תדהר, 1947–1971).

⁶ על תלמודי התורה בירושלים ועל בתי הספר בירושלים שהוקמו לפני תרס"ט (1909) ראו אלבוים-דרור, שם; פריימן, תרע"ג.

⁷ על הרב יוסף חיים זוננפלד (תר"ט 1849–תרצ"ב 1932), רבה הראשון של העדה החרדית בירושלים, ראו תדהר, 1947–1971.

⁸ על בית הספר "למל"ם ראו אלבוים-דרור, שם.

לקיומו של "חדר תורה" למדו בו מספר מועט של תלמידים, עשרים וחמישה, ואלה חולקו לשתי כיתות ולמדו בעליית גג בשכונת "סוכת שלום". כל מימונו של "חדר תורה" בא מידי ההורים, אשר האמינו כי יעלה בידם לכלכל את המוסד על חשבונם. אולם לאחר שבית הספר התרחב, נזקקו מייסדיו לסיוע מבחוץ (זיכרון תחכמוני, שם; מוסף להורים, שם).

בשנת תרע"א (1911) הקימו מייסדי המוסד ועד פעיל שבין חבריו נמנו העסקנים אברהם יחזקאל בלום,⁹ אהרן חיות,¹⁰ חיים זלמן סלומון,¹¹ שמואל רפאלי (רפאלוביץ)¹² ואחרים (זיכרון תחכמוני, שם). הם ציפו לעזרה מצד הנהלת "המזרחי" בברלין, ולכן שינו את שם המוסד ל"חדר מזרחי", אך לא נענו בחיוב, גם שינוי שם בית הספר ל"מוריה", על שם תנועת "מוריה" שקמה בין חרדי גרמניה מיסודו של הרב לרנר, לא סייעה בעדם (ברנד, 1995). וכך חזרו לשם "חדר תורה".

חברת "העזרה" הגרמנית החל לסייע למוסד החל משנת תרע"א (1911), בלי להתנות את מתן הסיוע בהתערבות בעניינים הפנימיים של המוסד ובדרכו החינוכית, כחלק מתכניתה הכללית לפרוס חסותה על כל מוסדות החינוך האורתודוקסים בירושלים ומכיוון שבין ההורים היו מורים שלימדו במוסדות

⁹ אברהם יחזקאל בלום (תרכ"ד 1864–תרצ"ו 1936) נולד בטלוד, ליטא. עלה ארצה עם משפחתו בשנת תרל"ד (1874) והתיישב בירושלים. למד בתלמוד תורה ובישיבת "עץ חיים". בתרמ"ד (1884) ייסד בית מסחר לחומרי בניין וצבעים. היה חבר פעיל בלשכת בני ברית בירושלים ונשיאה בשנים תרס"ה (1905) ותרע"ח (1918). השתתף בייסוד בית הספרים "מדרש אברבנאל" (הגרעין של בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי) ובייסוד המושבה "מוצא" בתרנ"ד (1894). בתרס"ב (1902) השתתף בייסוד הגן העברי הראשון בירושלים (תדהר, שם).

¹⁰ אהרן חיות (תרל"ח 1878) נולד בליטא. למד בתלמוד תורה, ובשנת תר"ן עלה עם סבתו לארץ ישראל ללמוד תורה בירושלים. למד בישיבת "עץ חיים". בתרנ"ט (1899) ייסד חברה ליבוא נפט. בתרע"ט (1919) השתתף בייסוד לשכת המסחר בירושלים (תדהר, שם).

¹¹ חיים זלמן סלומון (תרל"ח 1878–תש"ך 1960), דור רביעי בירושלים, תעשיין ופעיל ציבור, בנו של יואל משה סלומון, ממייסדי נחלת שבעה ופתח תקווה (סלומון, תשל"ח).

¹² שמואל רפאלי (תרכ"ז 1867–תרפ"ד 1923), יליד רוסיה, עלה עם הוריו ארצה בשנת תרע"ב (1911). חניך ישיבת "עץ חיים", אשר למד לשונות זרות ועסק במחקר ארכיאולוגי (חקר מטבעות יהודים). הוא עסק רבות בהיסטוריה וארכיאולוגיה של ארץ ישראל. את מחקריו פרסם במאספים ובכתבי עת רבים ואף בספרים עצמאיים. כמו כן פרסם מאמרי פובליציסטיקה, סיפורים פרי עטו ותרגומים של ספרות פרוזאית לועזית בעיתונים שונים. היה מנהל בית החולים "הדסה", מנהל מחלקת המטבעות במוזיאון רוקפלר, מראשי "בני ברית", ונמנה עם מייסדי החברה לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה (תדהר, שם).

"העזרה"¹³ (שם). הוועד הפעיל של בית הספר אף מינה את ד"ר יהודה מהרש"ק למנהל בית הספר¹⁴ (זיכרון תחמוני, שם; מוסף להורים, שם). לצוות המורים נוספו הרב מרדכי אילן, חניך ישיבת "עץ חיים" ומורה לתלמוד, ששימש קודם לכן מורה בבית המדרש לרבנים בירושלים, ומורים צעירים נוספים חניכי בית המדרש למורים (שם). וכך כתב בזיכרונותיו חיים זלמן סלומון, חבר הוועד הפעיל של "חדר תורה": "מצאנו מלמד מ'תלמוד תורה עץ חיים' אשר ידע עברית על בוריה. הוספנו מורים לידיעת השפה, תלמוד וחשבון" (סלומון, תשל"ח). אל התלמידים, שהיו בני טובים בני "היישוב החדש", הצטרפו תלמידים ממשפחות חרדיות, אשר היו נכנסים לבית הספר דרך הדלת האחורית, או מקפצים לחצר מעבר לגדר, לבל יראו. את ספרי החול היו מסתירים מתחת לבגדיהם, שמא ייתפסו בקלקלתם והוריהם יקפחו את כספי "החלוקה" שהיו מקבלים מן הכולל שלהם (שדה אילן, א, תשי"ט). בתרע"ב (1912) למדו ב"חדר תורה" כשמונים תלמידים, ולפני מלחמת העולם הראשונה למדו בו כמאה שבעים תלמידים (ברנד, שם).

¹³ בהורים היה פרופ' אברהם יעקב ברנר (תרמ"ד 1884–תשל"ו 1975), יליד גליציה. עלה ארצה בתרע"ב (1911) ושימש מורה להיסטוריה ולגיאוגרפיה בסמינר של חברת "העזרה" בירושלים. בתרע"ד (1914) יצא לווינה, נעשה מנהל בית הספר של "העזרה" בסלונקי ואחר כך באיסטנבול שבתורכיה. בשנת תר"פ (1920) חזר ארצה. הורה גאוגרפיה בבית המדרש למורים הכללי ובבית המדרש למורים "המזרחי" ובאוניברסיטה העברית. היה חבר הוועד ומזכיר "החברה לידיעת ארץ ישראל ועתיקותיה" ופעיל ב"ועד הלשון העברית". פרסם ספרים ומאמרים רבים על מחקריו בהיסטוריה ובגאוגרפיה, וזכה בעיטור יקיר ירושלים (תדהר, שם).

¹⁴ ד"ר יהודה מהרש"ק (תר"מ 1880–תש"י 1950), יליד בלארוס, למד באוניברסיטת ברלין, שם היה חבר בוועד אגודת "שפה ברורה". אחר כך למד בברן שבשווייץ, שם היה חבר האגודה האקדמית היהודית, ושם קיבל ב-1907 את התואר "דוקטור לפילוסופיה". עלה ארצה בשנת תרס"ח (1908), והיה מורה בפתח תקווה עד לשנת תרע"א (1911), מנהל "חדר תורה תחמוני" בירושלים ומורה בבית המדרש לגנות של חברת "העזרה" הברלינאית. אחרי מלחמת העולם הראשונה נתמנה למנהל בית הספר "תחמוני" בתל אביב, ובמשרתו זו כיהן עד מותו. היה מורה להיסטוריה בבית המדרש למורים ולגנות ע"ש לוינסקי בתל אביב, ייסד וניהל את בית הספר הריאלי "תחמוני", שהיה בית הספר התיכון הדתי הראשון בארץ (תרפ"ח 1928–תש"ב 1942). היה ציר בקונגרסים השישי והשביעי בבאזל ובוועידה העולמית של "המזרחי" בשנת תרפ"ח (1928), חבר ב"בני ברית" בירושלים ואחר כך בתל אביב, חבר מועצת עיריית תל אביב (בשנים תרפ"פ 1920–תרפ"א 1921), חבר בוועד החינוך, חבר בוועד המפקח על בתי הספר הדתיים של "המזרחי" משנת תרע"ט (1919) ואילך ועוד (תדהר, שם).

ייסוד "חדר תורה תחכמוני"

במשך חמש שנים (תרע"א 1911–תרע"ה 1915) תמכה החברה הגרמנית "העזרה" ב"חדר תורה". היה זה היחיד מבין מוסדות החינוך שנתמכו על ידי חברת "העזרה" שבו הורו את כל המקצועות בעברית, ומשום כך לא נאלץ בתחילה להשתתף בפועל ב"מלחמת השפות". בראשית ימי מלחמת העולם הראשונה פרש ד"ר מהרש"ק מניהול המוסד ועבר לנהל בית ספר אחר ביפו. חברת "העזרה" ניצלה זאת וניסתה להנהיג במוסד הוראת המקצועות בגרמנית כדי להתאימו לנוהג במוסדות "העזרה" (זיכרון תחכמוני, תרפ"ט; מוסף להורים, תשי"ד). מורי "חדר תורה" התנגדו לשינויים, ולמרות המצב הכלכלי הקשה בארץ התפטרו מעבודתם. בזאת תרמו את חלקם ל"מלחמת השפות", והיו לטבעת האחרונה בשלשלת של "מלחמת השפות" ב"עזרה"¹⁵ (אלבוים-דרור, תש"ן). חברת "העזרה" סגרה את המוסד, החרימה את ציודו, והקימה תחתיו מוסד חדש בשם "חדר תורה" אשר נסגר זמן קצר אחר-כך מחוסר תלמידים (זיכרון תחכמוני, שם; מוסף להורים, שם).

צוות המורים שהתפטר, בראשות הרב אליעזר מאיר ליפשיץ,¹⁶ ראש ועד ההורים, פתח בשנת תרע"ו (1916) את המוסד מחדש, ומינה את הרב מרדכי צבי אילן למנהל המוסד.¹⁷ כדי להבדיל מוסד זה מ"חדר תורה" של "העזרה" הוסב שמו ל"חדר תורה תחכמוני", שהיה לשמו הרשמי של בית הספר עד לסגירתו

¹⁵ "מלחמת השפות" פרצה בשנים תרע"ג 1923–תרע"ד 1924 במטרה להעמיד את השפה העברית כשפת ההוראה במוסדות החינוך בארץ. הקנאים ללשון לחמו נגד חברת "העזרה" הלא ציונית של יהודי גרמניה שהעדיפה את הגרמנית בתור שפת הלימוד העיקרית במוסדות החינוך שהקימו בארץ. הלוחמים למען הלשון העברית, סטודנטים, מורים ועובדים, והיישוב בכללו, הצליחו במאבקם: העברית הייתה לשפת הדיבור וההוראה בארץ (בורשטיין, תשע"ג).

¹⁶ אליעזר מאיר ליפשיץ (תר"מ 1879–תש"ו 1946), יליד גליציה. היה רב, מחנך, חוקר יהדות, מראשי תנועת "המזרחי" בארץ ישראל. נחשב אחד ממייסדי החינוך הדתי-לאומי וממעצביו. החל משנת תרפ"א (1921) כיהן כמנהל הראשון של בית המדרש למורים "המזרחי". לאחר פטירתו שונה שם המוסד ל"בית המדרש למורים על שם הרא"מ ליפשיץ", ובהמשך ל"מכללה על שם הרא"מ ליפשיץ". היה גם מנהל מחלקת החינוך הדתי של ההנהלה הציונית (תדהר, שם). וראו גם זהר, תשס"ז; שורץ, תשס"ז.

¹⁷ הרב מרדכי צבי אילן (תרמ"ב 1882–תשי"ז 1957), יליד בריסק, למד בצעירותו תורה בעיקר מפי הרב חיים סולובייצ'יק. הוא היה חניך ישיבות טלז וסלובודקה וחניך ישיבת "תורת חיים" בירושלים. בשנת תרע"א (1911) החל ללמד תלמוד בבית המדרש לרבנים של חברת "העזרה" וב"חדר תורה" בירושלים. שלוש שנים מאוחר יותר נתמנה למנהלו של המוסד, אשר שמו שונה ל"חדר תורה תחכמוני", והחזיק בתפקידו זה ארבעים שנה, עד סמוך לפטירתו. מלבד מסירתו הרבה לבית הספר, הקדיש הרבה מזמנו למוסדות חסד ותיקים בירושלים, כמו "חינוך עיוורים" ו"מושב זקנים" (שדה אילן, א, תשי"ט).

בשנת תשכ"ט (1969). בתרע"ו (1916) למדו במוסד שישים ושמונה תלמידים בארבע כיתות, מהם ארבעה-עשר ספרדים והשאר אשכנזים. בתרע"ז (1917) עלה מספר התלמידים למאה עשרים ושישה בשש כיתות (אלבויס-דרור, תש"ן). תקציב המוסד היה קטן: הוא נתמך מהכנסות משכר לימוד, דבר שלא היה רגיל בירושלים, מתמיכת ועד החינוך ומתמיכת "חובבי ציון" (שם). למרות זאת מצבו הכלכלי היה קשה, ולכן הנהלת המוסד החדש פנתה אל הנהלת "המזרחי" בברלין בבקשת עזרה: "המוסד כולו שייך לאנשי שלומנו. המורים כולם שייכים לאנשי שלומנו [...] המורים מתייחסים בחרדת קודש לכל דבר בקדושה". אולם בקשתה לא נענתה (ברנד, 1995). השלטונות התורכים סגרו מוסד זה בהמלצת אנשי "העזרה" כיוון שפעל ללא רשיון, והמורים יצאו ללמד בסתר ב"שדות ובגאיות". רק לאחר שנמצא רשיון על שם מוסד תורני עתיק בשם "צמח נפש", שלא היה קיים עוד, הותר קיומו של "חדר תורה תחכמוני", אליו נוסף זמנית גם השם "צמח נפש" בסוגריים (זיכרון תחכמוני, שם; מוסף להורים, שם).

בשנת תרע"ח (1918) פנו המורים לוועד החינוך בבקשה לקבלם לרשותו, כשהם חוזרים ומדגישים כי "כשם שהגימנסיה העברית הראשונה שימשה בתור דמונסטרציה נגד אלה שאינם מודים שאפשר ללמד את כל מדעי החול בעברית, כן משמש החדר להוציא מלבם של חוגים אחרים שאינם מודים באפשרות ללמוד התלמוד ויתר לימודי הקודש בעברית". ואכן, בשנה זו הצטרף "חדר תורה תחכמוני" לרשימת מוסדות החינוך שנתמכו על ידי ההנהלה הציונית ונעשה שווה ערך לשאר המוסדות החילוניים. מצבם הכלכלי של מורי "חדר תורה תחכמוני" השתפר. המנהל דאג שהמשכורות יחולקו שווה בשווה בין המורים "בלא הבדל בין צעיר לבן זקן, ובין מורה חדש למורה ותיק" (שם). בשנה זו סיים המחזור הראשון של מוסד זה את לימודיו (ברנד, 1995). בשנת תרע"ח (1918) למדו במוסד מאתיים תלמידים בשבע כיתות. בראשית תרפ"ב (1922) היו בו שלוש מאות שמונים וחמישה תלמידים, ובשנת תרפ"ט (1929) הגיע מספרם לארבע מאות שישים. רובם הגדול של התלמידים אשר למדו בבית הספר בשנת תרפ"ט (1929) היו בני העדה האשכנזית (73% מכלל התלמידים), והשאר בני עדות המזרח השונות (אלבויס-דרור, תש"ן). התלמידים כיבדו ואהבו את מוריהם. הם הרגישו כי "בית הספר והבית אחד היו, המורים והתלמידים – משפחה אחת אינטימית. אף כי תמיד נשמרו מרחקי המעמד בין מורה לתלמיד.

המורה מחנך היה, חבר ומדריך" (שדה אילן, א, תשי"ט). וכך כתב המשפטן נפתלי ליפשיץ,¹⁸ בוגר "חדר תורה תחכמוני", בנו של הרב אליעזר מאיר ליפשיץ:

במה נשתנה בית ספרנו מאחרים? אישיותם של המנהל והמורים, מסירותם וכישרונותיהם כמחנכים תרמו לכך. כאן היו כל המורים נושאים בעול האהבה והמסירות. כל אחד הורה לפי דרכו, אך אצל כולם הרגשתי בחוות ההוראה וזה השפיע שגם אנו התלמידים הראינו מסירות ואף הזדהות עם בית ספרנו (שדה אילן, שם).

רוב הנערים בוגרי בית הספר העדיפו להמשיך בלימודי המשך במסגרת דתית. בעשר שנותיו הראשונות בחרו עשרים מהם להמשיך את לימודיהם בסמינר "המזרחי", לעומת שבעה-עשר שעברו לסמינר הכללי. אחרים העדיפו להמשיך את לימודיהם בבית הספר למסחר, מייסודו של ד"ר שור, שהיה בעל נטייה דתית, ולא בגימנסיה העברית החילונית (זיכרון תחכמוני, שם; ברנד, שם).

תחילה שכן בית הספר ברחוב אגריפס ובבית היתומים הספרדי שלידו. משם עבר לשכון בסביבות השכונה האתיופית ל"בית מחניים", מול בית החולים האיטלקי, שנודע אז כ"בית מיס לנדאו". במשך שמונה שנים, מתר"פ 1920 ועד תרפ"ח 1928, עבר המוסד לשכון בשכונה האתיופית.¹⁹ אז החלו גם ימי פריחתו של בית הספר והשתרשותו בקרב הציבור הירושלמי. בשנת תרפ"ח (1928) עבר המוסד למבנה נפרד בשכונת "כרם", לימים שכונת "מקור ברוך", ושם פעל לאורך תקופת המנדט, וגם אחר כך, עד לסגירתו בשנת תשכ"ט (1969)²⁰ (שדה אילן, שם; בן אריה, 2011).

¹⁸ נפתלי ליפשיץ (תרס"ח 1908–תשנ"ז 1997), בנו של הרב אליעזר מאיר ליפשיץ, עלה ארצה עם הוריו בתרע"ע (1910), למד ב"חדר תורה תחכמוני" (בשנים תרע"ד 1914–תרפ"א 1921) ובבית המדרש למורים של "המזרחי" שהקים אביו. למד משפטים בלונדון, ומשנת תר"ץ (1930) פעל כעורך דין, ועד מהרה התפרסם כמשפטן מבריק (תדהר, שם).

¹⁹ על "חדר תורה תחכמוני" בשכונת "החבשים" ראו זכריה, 1996.

²⁰ שני הבניינים בשכונת "כרם" שהשתכן בהם "חדר תורה תחכמוני" משנת תרפ"ח (1928) עד לסגירת המוסד בשנת תשכ"ט (1969), החלו להיבנות כבר בשלהי השלטון העות'מאני, מתוך מטרה לשכן כאן בית יתומים. בתרע"ד (1914), לאחר פרוץ "מלחמת השפות", שימשו המבנים משכן ל"בית המדרש למורים העברי" שהקים דוד ילין. במלחמת העולם הראשונה שכן במקום מחנה צבאי טורקי, ולאחר מכן שימש המבנה מבנה תעשייה עד שנכנס אליו "חדר תורה תחכמוני", אשר הוסיף עליו אגף מיוחד למדעי הטבע, המלאכה, חדר קריאה וספרייה גדולה. לאחר מלחמת השחרור נוסף חדר הנצחה לנופלים במלחמות ישראל. בטרם המדינה שימש מבנה בית הספר כסניף לאימוני אנשי

המוסד אשר נועד בתחילה לחנך ברוח התורה והמסורת, נשתנה אופיו. אט-אט נכנסו מורים צעירים, שלא התאימו בהלך רוחם ובהשקפותיהם לבית ספר דתי, הגם שלימדו בכיסוי ראש. וכך כתב פרופ' חיים לבנון, בנו של יעקב לבנון, המורה למוסיקה ולזמרה ומנצח התזמורת הסימפונית של "חדר תורה תחמוני": "אבא התפלל בשיבת 'חיי עולם', מרכז 'נטורי קרתא', ויחד עם זאת היינו מדליקים אור ורדיו בשבת. תערובת של מורים ומורות, דתיים, מסורתיים, וחופשיים, לימדו אותנו" (לבנון, תשס"ו). גם הורים חילונים החלו לשלוח ילדיהם ל"חדר תורה", כי ראו את מעלתו וחשבו שהילד לא יינזק אם יקבל חינוך דתי. "מה אכפת לו לאב, אף אינו חרדי אם בנו יידע תורה ותלמוד ולא יהא בור ביהדות, ובאותו זמן יקבל חינוך מודרני בכל הלימודים הכלליים: גאוגרפיה, טבע, פיזיקה, דברי הימים וגם התעמלות, זמרה, רישום ואנגלית?!" (ברנד, שם). וכך כתב פרופ' חיים לבנון בזיכרונו:

אוכלוסיית תחמוני הייתה של בנים בלבד, אשר מרביתם באו מבתי שומרי מסורת. החיים בבית הספר היו שזורים באלמנט מסורתי-דתי בולט. למרות המטען הדתי, חלק נכבד של התלמידים היו בתנועות נוער חילוניות ציוניות, בשבתות רכבו על אופניים וגם האזנו לרדיו 'קול ירושלים' (לבנון, שם).

כאשר שמעו המורים על רצונו של "המזרחי" לספח את "חדר תורה תחמוני",²¹ הם הודיעו בקיץ תרפ"א (1921) על רצונם לסגור את המוסד ולהגיש את התפטרותם להנהלת המוסד. לקראת שנת הלימודים תרפ"ב (1922) הוצא חוזר מטעם מורי "חדר תורה תחמוני", שהציג את פני מוסד זה באור חדש; המורים ציינו כי מעולם לא ראו קשר בין "חדר תורה תחמוני" ל"חדר תורה". "חדר תורה", ייסדוהו הורים, ואילו "חדר תורה תחמוני" הוא מוסד אחר, לא חרדי אלא עברי, שהוקם על ידי המורים. המורים מתייחסים בחרדת קודש לכל דבר שבקדושה, ונוטעים בלב התלמידים רגש זה, אך אינם מצווים על קיום מצוות שבין אדם לבין קונו. החלק הזה נשאר בגורל ההורים ובגורל הבית המחנך

"ההגנה" בירושלים. היום שוכן במבנה תלמוד תורה (מוסף להורים, תשי"ד; בן אריה, 2011; חביבי ולהב, תשמ"ט).

²¹ מעמדו וסמכויותיו של "המזרחי" בקביעת מדיניות החינוך זכו להכרה ולאישור בוועידת לונדון 1920, אשר עסקה בחלוקת סמכויות השליטה בחינוך בארץ ישראל. היו ברשותו שלוש מוסדות חינוך דתיים, והמוסד הדתי היחיד שסירב להיכלל במערכת הפיקוח של החינוך שבשליטת "המזרחי" היה "חדר תורה תחמוני" בירושלים, שנותר בפיקוח של ועד החינוך (אלבוים-דרור, תש"ן).

(ברנד, שם). גם אנשי ועד ההורים החדש הגישו להנהלת המוסד תזכיר מפורט והדגישו כי בעבר שמו של המוסד היה "חדר תורה" כיוון שההורים חשבו לחנך לדיהם ברוח התורה והמסורת, אך בינתיים השתנתה דמותו של המוסד. אין בין ההורים אנשי "המזרחי". חלק מההורים חופשיים קיצוניים שאינם דורשים מבניהם לקיים מצוות מעשיות (שם).

למרות זאת שמרו ההורים אמונים למגמה החרדית של המוסד, ובשנים תרפ"ה 1925–תרפ"ו 1926, כשעלתה הצעה למיזוג בין "חדר תורה תחכמוני" לבין בית הספר לבנים בעיר שנמנה על הזרם הכללי, וזאת מטעמי תקציב ומצוקה כספית, נלחמו ההורים במגמה זו בחירוף נפש בנימוק כי יש צורך לשמור על ייחודו המסורתי של המוסד. המוסד נשאר בייחודו זה עד סוף ימיו, אך כיוון שלא נדרש מהלומדים לקיים מצוות כפי העולה מלימודיהם, פגעה שניות זו במוסד והרחיקה ממנו במשך השנים הבאות את בני הדור הצעיר (שם).

יותר מאלפיים תלמידים סיימו בו את לימודיהם בל"ה המחזוריים שלו (מוסף להורים, שם). בוגרי המוסד התפזרו בארץ כולה: בהתיישבות העובדת על כל צורותיה; בצה"ל על כל חילותיו; בכל ענפי המלאכה, בחרושת ובתעשייה; רופאים, מורים, מהנדסים, מדינאים, שופטים ועורכי דין בעלי שם; עיתונאים, סופרים ומשוררים (שדה אילן, שם; מוסף להורים, שם).²² במלחמות ישראל השתתפו רבים מבוגרי בית הספר. באחד מחדרי הכיתות של הבניין בית הספר בשכונת "כרם" ניצבת כתובת נר תמיד, סמל צה"ל, ובה רשימה של בוגרי בית הספר שנפלו במלחמות, וכותרתה: "דור לדור ישבח מעשיכם וגבורותיכם יגידו" (בן אריה, 2011).

עם פרישת הרב מרדכי צבי אילן לגמלאות בשנת תשי"ז (1957), ניהל אחיו הצעיר, אריה אילן, את בית הספר במשך שבע שנים עד לפרישתו (שדה אילן, ב, תשכ"ח).²³ החל מסוף שנות הארבעים החל מעבר של בני המעמד הבינוני

²² למשל, מרדכי מקלף (תר"פ 1920–תשל"ח 1978), הרמטכ"ל השלישי של מדינת ישראל; ראובן שילוח (תרס"ט 1909–תשי"ט 1959), מראשיה של הקהילת המודיעין במדינת ישראל וממייסדיה, ממקימי המוסד ומפקדו הראשון; שלמה תוסיה כהן (תרע"ז 1917–תשנ"ד 1994), שופט בית המשפט המחוזי בירושלים; יעקב אורלנד (תרע"ד 1914–תשס"א 2002), משורר, מתרגם, מחזאי ועורך ישראלי, ועוד רבים וטובים.

²³ אריה אילן (תרנ"ד 1894–תשכ"ז 1987), אשר כונה בפי עמיתיו "אילן הצעיר", החל ללמד משנת תרע"ג (1913) ב"חדר תורה", יחד עם אחיו הבכור הרב מרדכי צבי אילן, ושימש שנים רבות כמשנה למנהל. עשרות שנים הקדיש לשיפור הלשון בפי תלמידיו, בין הראשונים שפתחו שער ללימוד

משכונת "מקור ברוך" (במקורה "כרם") אל שכונת "רחביה" וסביבותיה, והנערים החלו לבקר במוסדות חינוך מודרניים במרכז העיר עוד טרם יצאו אבותיהם מהשכונה. בשנים האחרונות לקיום מוסד זה למדו בו ילדים שלא נקלטו במוסדות אחרים, רובם מבני המעמדות הנמוכים (ברנד, שם).

תכנית הלימודים

בכרוז הראשון שפרסמו מייסדי "חדר תורה" לקהל ההורים, הם הציגו את דרכם החינוכית המיוחדת: מטרת "חדר תורה" לתת לילדים "חינוך עברי דתי-לאומי בדיבור עברי וברוח עברית" (ברנד, 1995). תכנית הלימודים ב"חדר תורה" כללה לימוד חומש ורש"י מהמקורות בשיטות הוראה מתקדמות ומודרניות. וכך כתב בזיכרונו חיים זלמן סלומון, חבר הוועד הפעיל של "חדר תורה": "הילדים למדו לימודי דת כנהוג בחדרים בירושלים, אך יחד עם זה כתיבה תמה, חשבון ולימודי חול אחרים הדרושים לבית ספר משוכלל. הלימודים התנהלו בשפה העברית" (סלומון, תשל"ח). חברת "העזרה" אשר תמכה ב"חדר תורה" בשנים תרע"א–1911–1914, לא התערבה בתכניתו הפדגוגית ובתוכני הלימודים בו. "חדר תורה" היה המוסד היחיד מכל מוסדות "העזרה" שבו לימדו כל המקצועות בעברית, ולגרמנית לא היה חלק בו. "זהו בית האולפנא היחידי לחרדים מן האשכנזים ששפת הלימודים עברית" (ברנד, 1995). וכך כתב שופט בית המשפט העליון, שניאור זלמן חשין, בוגר המחזור הראשון של "חדר תורה תחכמוני":²⁴

שפת הדיבור של רוב הילדים ב"חדר תורה" לא הייתה עברית, ובלהט המשחקים בחצר בית הספר יכול היה אדם לשמוע בליל לשונות. באו המורים

הלשון ודקדוקה בשיטה חדשה ומיוחדת. הוא ועמיתו יהודה דביר (דבוסיס) תרגמו מגרמנית לעברית שני ספריו של גיאורג קרשנשטיינר: "מושג וחינוך באופי" (תרפ"ט), ו"מהות בית-הספר העמלני" (תרפ"ט). אריה אילן תרגם לעברית גם את ספרה של אנה פרויד: "מבוא לתורת הפסיכואנליזה" (תרצ"א). כמו כן פרסם רשימות אחדות ב"הד החינוך" ברוח האסכולות של פרויד ואדלר ורשימות אחרות הנוגעות בענייני החינוך. יחד עם עמיתו אבינועם ילין ואריה אלקלעי חיבר אריה אילן ספר דקדוק לבית הספר היסודי בשם "שער לשוננו". ספר זה היה חידוש בגישתו הדידקטית והוא הלך ונשתכלל במשך השנים. כמו כן בשנותיו האחרונות חיבר יחד עם עמיתו אריה אלקלעי ספר ללימוד מוגבר על הלשון בשם "שיעורי לשון", על פי הזמנת משרד החינוך והתרבות (שדה אילן, ב, תשכ"ח).

²⁴ ד"ר שניאור זלמן חשין (תרס"ד 1903–תש"ך 1959), צאצא לרבי שניאור זלמן מלאדי שעל שמו נקרא, היה שופט בית המשפט העליון מיום הקמתו, ולימים ממלא מקום קבוע של נשיא בית המשפט העליון. היה יו"ר החוג לתנ"ך בבית ראש הממשלה וכיהן כראש חבר השופטים בחידון התנ"ך הבינלאומי.

והתקינו בתעודת הלימוד ציון מיוחד ל"דיבור עברי", וההשפעה הייתה עצומה. כלימה כיסטה פניו של תלמיד שציונו במקצוע זה היה נמוך. זו זכותו הגדולה של בית הספר וזכותו של חבר-מוריו, ורבי מרדכי צבי אילן בראשם, ששמו את הלשון העברית בפי ילדי ירושלים עוד לפני פרוץ "מלחמת השפות" (שדה אילן, א, תשי"ט).

אליעזר מאיר ליפשיץ, ראש ועד ההורים ב"חדר תורה", אשר חלם על ייסוד בית ספר עברי חדש שיהיה המשך לבית המדרש הישן, כתב בתר"ע (1910) בעיתונות העברית על הצורך להורות את לימודי היהדות ברמה גבוהה ובכמות מרובה, כפי שנעשה בימי קדם ב"חדרים" ובתלמודי תורה, אף במסגרות חינוך מודרניות. לאחר הקמת "חדר תורה תחכמוני" הוא חיבר יחד עם המורים תכנית לשמונה שנות לימוד אשר בה מוקדשות.

שעות מספיקות ללימוד התנ"ך במקורו, תורה עם פירוש רש"י ותלמוד, באופן שבמשך שמונה שנות לימוד יכיר התלמיד את האוצרות הצפונים בתרבותנו המקורית, יוקיר וידע את כתבי הקודש ויתקשר אל הערכים הלאומיים שלנו, ויחד עם זה ירכוש להתפתחותו גם את הידיעות הכלליות הנלמדות בכל בית ספר עממי-עירוני (זיכרון תחכמוני, תרפ"ט; מוסף להורים, תשי"ד).

וכך כתב שופט בית המשפט העליון, שניאור זלמן חשין, בוגר המחזור הראשון של בית הספר:

בתעודת הלימודים שלי לשנות תרע"ד-תרע"ט רשומים ציונים למדעים הרגילים הנלמדים בבית הספר הכללי, אך ששת המקצועות הראשונים תמיד ללימודי קודש הם, מקורות היהדות: תורה, נ"ך, משנה, תלמוד, דינים. תלמידיו של רבי מרדכי אילן יצאו מבית הספר ותלמודם בידם. קנייני הרוח של האומה לא היו זרים להם. התודעה היהודית קנתה שבייתה בכל ישותם. תעודת הגמר של "חדר תורה תחכמוני" עדות נאמנה הייתה על מטען רוחני עברי שלם ויסודי (שדה אילן, שם).

לימודי קודש: "בחדר תורה תחכמוני" לימדו שלושים שעות שבועיות לימודי קודש, והחלו להורות תלמוד בכיתה נמוכה בצורה אינטנסיבית, והספיקו לעבור על חמישים דפי גמרא לשנה. גם הקפידו שלשון ההוראה בשיעורי תלמוד תהיה עברית, ודאגו ללמד את כל חמשת חומשי תורה על פי הסדר עם פירוש רש"י (זיכרון תחכמוני, שם; מוסף להורים, שם; ברנד, שם).

החל מהשנה השלישית למד התלמיד תורה עם פירוש רש"י. בשנה זו למדו התלמידים גם פרקי אבות. חלק גדול מהמשניות ומהפתגמים שבמסכת זו נעשה שגור בפייהם. אגב הלימוד סיפרו לתלמידים על אישים שונים מבין יוצרי המשנה, על "הבתים" של התנאים, על הנשיאים, חיייהם וזמנם, ואגדות חז"ל על הלל הזקן, על שמאי, על רבי עקיבא וכו'.

בשנה הרביעית למדו התלמידים משנה: סדר מועד, במשך החורף מסכת תענית בקשר עם עונת החרישה והזריעה בארץ, מגילה – לפני פורים, פסחים – לפני חג הפסח. בקיץ למדו מסכת ראש השנה, יומא, סוכה, ואף הן בקשר עם החגים. לפנינו חיבורו של תלמיד כיתה ד על חגיגת סיום שנערכה בכיתתו לכבוד סיום לימוד מסכת תענית:

חגיגת הסיום: ביום ב דר"ח שבט ערכה כיתתנו חגיגה קטנה ונעימה, כי בעצם היום הוא סיימנו את מסכת תענית. מורנו המלמד אותנו משנה הזמין מורים אחדים המלמדים ביתר כיתות בית הספר למען יבחננו ויעמדו על ידיעותינו במשנה. המורים שאלו אותנו שאלות שונות ואנחנו ענינו על שאלותיהם והצלחנו בבחינה. אחרי הבחינה כיבדו אותנו בממתקים ובמגדנות. אכלנו מהמטעמים, שרנו שירים ואחר כך ברכנו זה את זה ושבנו, נערינער לביתו (חברנו, גיליון ו, תרפ"ד).

בשנה החמישית, אחרי שהספיקו התלמידים ללמוד חלק לא קטן במשנה, החלו ללמוד גמרא. בשנה החמישית למדו התלמידים מסכת ברכות בקשר עם דיני תפילה וברכות הידועים לתלמיד מתוך המשנה שלמד בכיתות הקודמות. מהכיתה השישית החלו התלמידים בלימוד סדר נזיקין. בכיתה ו – בבא קמא, בכיתה ז – בבא מציעא, ובכיתה ח – סנהדרין. ללימוד הגמרא הוקדשו, החל מכיתה ו, עשר שעות בשבוע. כל תלמיד, בסיימו חוק לימודיו בבית הספר, היה מוכשר להבין וללמוד דף גמרא בעצמו.

לימודי חול: ב"חדר תורה" סברו ש"יש ללמד כל מה שלומדים בבית ספר הגון בשוויצריה", ולכן לימדו חשבון, היסטוריה, גאוגרפיה, פיסיקה, תולדות הספרות העברית החדשה, ובשעות הערב חשבו ללמד שפה זרה (ברנד, 1995). לימודי החול ב"חדר תורה תחמוני" בשנת תרפ"ב (1922) לכיתה ו, למשל, היו עברית, חשבון, כתיבת הארץ, תולדות ישראל, תולדות העמים, תולדות הטבע, אנגלית, שירה, ציור והתעמלות (מוסף להורים, שם; זכריה, 1996).

על לימודי החול כתב בזיכרונו הבוגר פרופ' חיים לבנון:

בבוקר, לאחר מסדר הבוקר ותרגילי ההתעמלות עם המורה קלמן ריבק, היינו נכנסים לכיתות ומתפללים בשירה את תפילת הבוקר "אדון עולם". [...] מר אלקלעי היה המורה לפיסיקה, אשר לימד אותנו את האפקטים הפשוטים בפיסיקה כמו פעולת המטוטלת, חוקי הכובד, וכלים שלובים. שיא השיאים של הלימודים בפיסיקה בכיתה זו' היה לבנות מטוטלת פלס בתוך מבנה של עץ. את המטוטלת יצקנו מעופרת מותכת ופלס זה שבניתי יושב לו כבוד בביתנו (לבנון, תשס"ו).

נימוסים והליכות: בתעודות התלמיד היה רשום ציון מיוחד על ניקיון בצד שקידה וסדר, ולא אחת נשלח תלמיד הביתה משום שנעליו לא היו מצוחצחות או בגדיו קרועים או מטפחת לא הייתה נתונה בכיס בגדו (שדה אילן, א, תשי"ט). וכך כתב השופט שניאור זלמן חשין, בוגר המחזור הראשון של "חדר תורה":

בתעודותיי משנת תרע"ה, לפני המקום המיועד "לחתימת ההורים" נועד מקום מיוחד לציון "הנהגה בבית". ללמדך, שכשם שההורים חייבים לדעת כיצד מתנהג הילד בבית הספר, כך מעוניינים המורים לדעת כיצד מתנהג הילד בבית. הובלטה ההרגשה כי הבית ובית הספר, שניהם ביחד, חייבים לכוון את חינוכו של הילד ולעצב את דמותו במשותף (שם).

חיים חברתיים ותרבותיים: משנת תרפ"א (1921), כאשר עבר לשכון ברחוב "החבשים", פיתח "חדר תורה תחכמוני" את החיים החברתיים והתרבותיים. הנה כמה מיזמים:

א. בית הכנסת החינוכי "אוהל שם לתלמידים": בית הכנסת "אוהל שם" (לימים "אוהל מרדכי" על שם הרב מרדכי צבי אילן, מנהל "חדר תורה תחכמוני") פעל בצמוד ל"חדר תורה תחכמוני". בית כנסת זה היה ייחודי מכמה בחינות: הקמתו כבית הכנסת הדתי-לאומי הראשון בירושלים, הפעלתו כבית כנסת בעל ערכים פדגוגיים מובהקים גם בשבתות וחגים והיותו מרכז לעולם חזנות (גפני, תשס"ו).²⁵

בית הכנסת החינוכי שירת את התלמידים וגם את הוריהם ואת תושבי הסביבה. מקהלה של תלמידים ליוותה את התפילה, והתלמידים היו גם שליחי

²⁵ על בית הכנסת ראו אוהל שם, תרצ"ד.

ציבור אשר עברו לפני התיבה לעתים קרובות. פרט לתפילה התקיימו בו גם חוגים למשנה ולתלמוד. כבר מראשיתו נבדל בית כנסת "אוהל שם" מבתי הכנסת האשכנזים האחרים בעיר, מאחר שהתפילות נערכו בו בהברה ספרדית, לנוחותם של חלק גדול מן התלמידים ושל חלק מן הציבור הרחב שנמשך למקום. היה זה ככל הנראה בית הכנסת האשכנזי הראשון שהתפללו בו בהברה זו (שם). לעתים קרובות, בייחוד בימי חג ומועד, היה הרב מרדכי צבי אילן נוהג להשמיע באזני המתפללים דברים מענייני היום, ודבריו היו מתובלים במאמרי חז"ל על הארץ, על עבודת התחייה ועל ערכו של החינוך בחיי העם. המתפללים היו, ברובם הגדול, הורי התלמידים – "המכבים הראשונים" הם קראו לעצמם, וגם ילדיהם היו נגררים אחריהם ומבלים בבית הכנסת שעה ארוכה באווירת הקדושה ששררה בו (שדה אילן, שם).

ב. עיתון התלמידים "חברנו": עיתון זה יצא לאור בקביעות מדי חודש, החל משנת תרפ"א (1921), על ידי תלמידי בית הספר בהדרת המורה מרדכי מיכאלי.²⁶ בגיליון "חברנו", שיצא לראשונה ב"ד לחודש אדר א שנת תרפ"א, הקדמה קצרה בשם "דרך חברנו", המתווה את דרכו של העיתון החדש במילים אלו:

הנני להציג לפניכם, ידידי היקרים, חבר אשר תקבלוהו בוודאי בזרועות פתוחות. חבר זה יעניכם בסיפוריו, בשיריו, בבדיחותיו ובידיעותיו השונות אשר יביא לכם. "חברנו" זה יהיה פרי עטם של כל תלמידי בית ספרנו, למן הכיתה הנמוכה ועד הכיתה העליונה. חבר טוב יהיה "חברנו". לפניו תביאו את כל אשר עם לבבכם, לפניו תביעו את שאלותיכם ואת ספקותיכם והוא יענה לכם כענות חבר לחבריו. הכול, הכול נספר לו (מיכאלי, תרצ"ד).

בתחילת כל שנה נבחרו תלמידים מכיתות ו-ח לחברי מערכת העיתון, והם אלה אשר ניהלו מדורים שונים בעיתון. החומר שהוכשר לדפוס נמסר לקבוצת תלמידים אחרת, ל"פועלי הדפוס", אשר עסקו בהדרכת אחד המורים בהדפסת העיתון. לא היה מוסד בארץ שהוציא עיתונות מסועפת ובתדירות כה גבוהה

²⁶ מרדכי מיכאלי (פריזנט) (תרנ"ד 1894–תשי"ז 1957), איש רוח, מחנך, פדגוג וסופר עברי. ערך את עיתון הילדים "חברנו" עד יום מותו. כתב לאורך השנים שישים וחמש אגדות בלשון המקראית. ב"חדר תורה תחמוני" הוקמה ספרייה לזכרו, ועיתון "חברנו" הוציא מהדורה מיוחדת בתאריך מותו (תדהר, שם).

כ"חדר תורה תחכמוני" בירושלים. לפנינו שתי ידיעות שהופיעו בעיתון "חברנו" המדווחות על קניית מכבש הגהה ומכבש דפוס לקבוצת "פועלי הדפוס":

מכבש הגהה ל"חברנו": לפני ימים מספר בא אורח לבית דפוסנו – מכבש קנו לנו מורינו. עד עתה היה רק הסידור נעשה בבית ספרנו וההגהה וההדפסה נעשו בדפוס "ציון". עכשיו עם הכנסת המכבש נעסוק לא רק בסידור האותיות, כי אם גם בהגהה. המורה המלמדנו לסדר את האותיות ילמדנו גם להגיה (גיליון ה, תרצ"א).

מכבש הדפוס: הודות למר ד"ר ברקסון, מנהל מחלקת החינוך, רכש בית ספרנו מכבש-הדפסה. מעתה יאומנו חברינו המסדרים גם במלאכת ההדפסה. מכבש זה נשלח ירושלימה לפני שמונים שנה על ידי השר משה מונטיפורי ז"ל ובימים ההם שימש למכונת-דפוס בארץ ישראל (גיליון ו, תרצ"א).

יום הופעתו של העיתון היה יום חג לתלמידים. בשעה שהדביק מנהל בית הספר על לוח המודעות את ההודעה "מחר יחולק 'חברנו' בין התלמידים", תלמידים כיתות א-ג יצאו במחולות ושרו שיר שחיברו לכבוד העיתון "בקרוב בימינו, יופיע חברנו" (מיכאלי, תרצ"ד). לפנינו כתבה שפורסמה בעיתון "חברנו" במדור "בבית ספרנו":

"חברנו" יוצא בדיוק נמרץ בראשית כל חודש. אנו מציינים בשמחה את החיבה הרבה שכל חברינו, כגדולים כקטנים, רוחשים לבימתנו הקטנה והיקרה הזאת. יום צאת הגיליון מבית הדפוס יום חג הוא לכל החברים (גיליון ט-י, תרפ"ד).

מדור "בית ספרנו" היה אחד המדורים בעיתון "חברנו". מדור זה כלל ידיעות על הרצאות, טיולים וחגיגות אשר נערכו בבית הספר במהלך החודש. מדורים אחרים בעיתון היו, למשל, המדור "מקרוב ומרחוק", אשר הביא לידיעת התלמידים חדשות שונות שהתרחשו בארץ ובעולם במהלך החודש; מדור "בריאות התלמיד" אשר כלל חיבורי תלמידים העוסקים בהלכות בריאות וניקיון. התלמידים פרסמו בעיתון רשמי טיול, מאורעות חיים, תיאורי טבע, חלומות, דברי אגדה, סיפורי הווי, תיאורי משפחה ומנהגי עם, חידות מקוריות,

נאומים ודרשות מקוריות לקראת בר המצווה, ברכות, שמות הבוגרים בכל מחזור ועוד. בחיבורים מתבלטים אלה של הבוגר יצחק שלו, לימים סופר ידוע.²⁷ על עיתון הילדים "חברנו" כתב אחד ההורים:

כאן תמצא לא רק את הפסיכולוגיה של הילד מתוך חיבורי תינוקות של בית רבן, כי אם גם פרקי היסטוריה חשובים מעברה הקרוב של בירתנו בשנים רבות מאורעות אלה. הדי נפש ובבואות לכל מאורע של שמחה ושל תוגה לאומית בארץ ובגולה; תיאורי מנהגים והווי של קהילות ישראל בכל קצווי תבל, המסופרים לפי תומם על ידי ילדים, עולי ארצות אלה מקרוב – חומר עשיר ומגוון ורב ערך עד מאוד (מוסף להורים, שם).

ג. עלון "מוסף להורים": העלון בעריכת המורה אריה אלקלעי עסק בבעיות פדגוגיות, חינוך בבית, יחסי גומלין בין בית הספר והבית, בעיות שהעלו ההורים ותשובות עליהן. עלון זה מעיד על היחסים שנרקמו בין ההורים לבית הספר. לא פעם נכתבו בעלון הזה מכתבים ורשימות של בוגרי תחמוני ויחסם ואהבתם אליו (חביבי ולהב, תשמ"ט).²⁸ וכך כתב אחד ההורים על עלון זה:

קראתי כמה מחוברותיו ותמה אני אם החומר המתפרסם בעיתונים פדגוגיים בהיקף ארצי, חשוב ורציני יותר מזה המתפרסם כאן. מורים ותיקים ומנוסים, תופסי עט, בעלי סגנון למופת ולידם מורים צעירים בעלי מצפון וכואבים כאב החינוך ומספרים לנו מניסיונם ומחווים דעתם בשאלות העומדות ברומנו של עולם החינוך. מן הראוי שנעשה אוזננו כאפרכסת למשמע עצותיהם בחינוך ילדינו, על "תכנית אחידה" ועל "אופי ומשמעת" ועל "הבית וחגי המדינה" ועוד ועוד (מוסף להורים, שם).

ד. תאטרון התלמידים או "בימת הילדים": בראשית דרכו הציגה הבימה מחזות מקוריים לילדים. בין המחזות הראשונים אשר הוצגו לקהל הרחב ולהורים באולמות "ראינוע" ו"ציון" היו ההצגות "הרוכל הקטן", "החשמונאים הקטנים", אשר הסבו קורת רוח למציגים ולקהל שבא לחזות בהם. מרים גל-עזר,

²⁷ יצחק שלו (תרע"ט 1919–תשנ"ב 1992), משורר, סופר ומסאי ישראלי, יליד טבריה, עבר בגיל שלוש עם משפחתו לגור בירושלים. למד ב"חדר תורה תחמוני", שבו, לפי עדותו, רכש אהבה גדולה לתנ"ך. נודע באהבתו לארץ ישראל והרבה לטייל בה ברגל. נמנה עם מייסדי התנועה לארץ ישראל השלמה (תשכ"ז, 1967), והיה חבר האקדמיה ללשון העברית.

²⁸ ראו מוסף להורים, תש"ו–תשי"ט.

שהשתלמה בסטודיו לתאטרון ילדים באירופה ובארה"ב, שילבה בתאטרון בית הספר את המקהלה ותזמורת המוסד. בשל כך יכלו התלמידים להציג מחזמר כמו "ארבע כנפות הארץ" שמחברו קדיש יהודה סילמן.²⁹ יעקב לבנון, המורה למוסיקה, חיבר את המנגינות. כל אביזרי הבמה, התלבושות והתפאורה היו מעשי ידי התלמידים בהדרכת מוריהם. המחזמר זכה להצלחה גדולה והוצג תשע פעמים באולם התאטרון "ציון" (זיכרון תחכמוני, שם; מוסף להורים, שם; חביבי ולהב, שם).

על ההכנות למחזמר זה ולמחזמר נוסף נכתב בעיתון "חברנו":

חלק מבוגרינו עסוק בימים האלה בהכנת האופרה "ארבע כנפות הארץ" למר ק.י. סילמן. לשם זה סודרה מקהלה בביה"ס המשתתפת יחד עם תזמורתנו. כמו כן חיבר בשבילנו מר סילמן חזיון חדש בשם "אליהו הנביא" ויקדישו לתלמידי בית ספרנו. בהזדמנות זו הננו מביעים לו את תודתנו העמוקה. את שני החזיונות האלה אנו מקווים להציג בקרוב (גיליון א, תרפ"ד).

פרופ' חיים לבנון, בנו של המורה למוסיקה יעקב לבנון, מספר בזיכרונותיו:

אחת ההצגות היפות אותן אני זוכר הייתה "פרח לב הזהב" שנכתב על ידי המורה מיכאלי, על אותו ילד שנשלח לרוץ למרחקים למצוא את "פרח לב הזהב" לאביו החולה הנוטה למות. [...] את ההצגה הייתה מלווה התזמורת של אבא הבנויה מכל כלי הקשת, ההקשה וכלי הנשיפה (לבנון, תשס"ו).

ה. תזמורת התלמידים: התזמורת הייתה שם דבר בירושלים, והיא השתתפה באופן סדיר בתהלוכות בתי הספר, בהופעות בחג הנטיעות בט"ו בשבט ובטקסי חג הבאת הביכורים (חביבי ולהב, תשמ"ט). וכך כתב הסופר יצחק שלו, בוגר בית הספר: "צלילי התזמורת מלווה בתרועת חצוצרות ובקול חלילים ותופים את תהלוכות ט"ו בשבט הראשונות בחוצות ירושלים" (שדה אילן, א, תשי"ט). הודות לתזמורת ניתנה אפשרות לבית הספר לערוך לתלמידים נשפים מוסיקליים ואמנותיים, אופרות לילדים, קונצרטים וחגיגות שנתיות (זיכרון תחכמוני,

²⁹ קדיש יהודה סילמן (תרמ"א 1880–תרצ"ח 1937), יליד ליטא, למד בשיבת סלבודקה ועלה ארצה בתרס"ז (1907). ממייסדי תל אביב, שכונת "בית הכרם" בירושלים והגימנסיה העברית "רחביה". מראשי "ועד העברית" בעת "מלחמת השפות", מורה, משורר, סופר, מתרגם ובלשן.

תרפ"ט; מוסף להורים, שם). התזמורת הייתה בנויה מכל כלי הקשת, ההקשה והנשיפה, ועליה ניצח יעקב לבנון, המורה למוסיקה וזמרה. (לבנון, שם).
 ו. לימוד מלאכה – "צופיות": החל משנת תרפ"א (1921) עסקו תלמידים מכיתות ה-ח במלאכות שונות בשעות אחר הצהריים בהסכמת הוריהם. תלמידים אלה כונו "צופים של בית הספר תחמוני". הם הסתדרו בקבוצות לפי נטייתם לאחד ממקצועות העבודה: נגרות, דפוס, כריכה ועבודה בקרטון, כיור, צילום, צביעה, קליעה, חריטה ונגינה ועוד. את תוצאות עבודתם הציגו התלמידים באולם התערוכה. על כל מורה הוטל מקצוע הרצוי לו, להתמחות בו ולעבוד באותה שעה יחד עם "הצופים". לראשי קבוצות מונו בוגרי בית הספר אשר המשיכו להשתתף בגדוד "הצופים" גם כאשר למדו בתיכון. התלמידים-הצופים לא הורשו להשתמש מהכנת שיעורי בית באמתלה שעסוקים היו בפעולת "הצופים". אדרבה, הם עזרו זה לזה בהכנת שיעורי הבית, וחזקו את ידי התלמידים החלשים והמתרשלים בלימודים. התלמידים בכיתות הנמוכות שהצטרפו ל"צופים", נקראו "גורי צופים" (זיכרון תחמוני, שם; מוסף להורים, שם).

לפנינו חיבור של תלמיד מכיתה ו על מלאכת הקרטון:

העבודה בקרטון: בראשית הקיץ נוספה בבית הספר עבודה חדשה, עבודה בקרטון. תלמידים מעטים היינו בעת שהונהג המקצוע הזה. בשבועיים הימים הראשונים חסרו לנו כלים ומכשירי עבודה והיינו מוכרחים להיעזר על ידי חברינו העוסקים בכריכת ספרים. עתה הוטב המצב לגמרי. נוספו אלינו חברים אחרים וגם כלי מלאכה רכשנו לנו, ועבודתנו נעשית עכשיו במהירות ובחריצות. לפנות ערב, אחרי שאנחנו גומרים לחזור על השיעורים הניתנים לנו על ידי מורינו, אנו באים אל בית הספר ושם אנחנו עוסקים בעבודה. כל חבר וחבר עוסק בחלק-עבודה שניתן לו על ידי המורה. באופן כזה אין מעמיסים את כל קושי העבודה רק על ילד אחד. ככל העבודות דורשת גם העבודה בקרטון, מסירות, דייקנות וסבלנות ואת כל העיקרים האלה אנחנו שומרים מאוד מאוד. אנו מקווים שבסוף השנה נראה לכל חברינו כלים ותיקים בשביל כלי-הנגינה שנעשו על ידינו (חברנו, גיליון ט-י, תרפ"ד).

פרופ' חיים לבנון, בוגר "חדר תורה תחמוני", כתב בזיכרונו:

בית מלאכה לעבודות עץ עליו היה אחראי המורה אורי בעל השפם העבות. שם למדנו כיצד לנסר במסור יד, כיצד להקציע, וכיצד להשתמש בנייר זכוכית [...]

בית מלאכה בו למדנו כיצד לתקן ברוז ביתי, או טיפול במתקן שטיפת האסלה [...] למדנו גם כיצד לחבר חוטי חשמל ולתקן קצר חשמלי" (לבנון, שם).

ז. **חגיגת ראש חודש**: בחגיגה חודשית זו קיבלו התלמידים את החודש בהרצאה או בשיחה, שנושאן לקוח מדברי ימי ישראל והעמים או על סופרים וספרים, והסתיימה תמיד בנגינות התזמורת, בזמרה ובריקודים (זיכרון תחכמוני, שם). להלן דיווח בעיתון "חברנו" על חגיגה שנערכה במוסד בחודש כסלו:

ביום א' ג' בחנוכה נערכה בבית ספרנו חגיגה קטנה. כל הכיתות נתכנסו באולם הגדול. מר אילן נאם לפנינו על ערך החג הזה ועל תקופת החשמונאים. אחרי נאמו, שרו חברינו משירי חנוכה. בידי כל החברים האירו נרות צבעוניים שהוסיפו נוי רב. בשירת "התקווה" ננעלה החגיגה וכולנו שבנו הביתה שמחים וטובי לב (גיליון ב, תרצ"ב).

ח. **מפעלים שונים**: הוקם חדר ספרייה גדול שהכיל אלפי ספרים. התלמידים שאלו ספרים מהספרייה וכתבו חיבורים על אודות הספרים שקראו (שדה אילן, א, תשי"ט). הוקמה מסעדה שהייתה פתוחה לתלמידים נצרכים. תפקיד התלמידים התורנים מהכיתות הגבוהות היה לקלוף ירקות, לערוך את השולחנות ולהדיח את הכלים (לבנון, שם); התלמידים יצאו לטיולים רבים בכל קצות הארץ. למשל: "תלמידי הכיתה ח ערכו ביום א, י"ד באייר, טיול הגלילה. הם עברו את הגליל התחתון וחלק מהגליל העליון. תלמידי הכיתות ה-ו-ז טיילו בימים אלה במושבות יהודה" (חברנו, גיליון ח, תרפ"ד). התקיימה שעת הילד: שעת אמנות שבועית אשר הוקדשה לקריאת שירים, אגדות, סיפורים, זמרה ונגינה (זיכרון תחכמוני, תרפ"ט); הוקמה אגודת מכבי הצעיר בשנת תרפ"ט (1929). עיסוקה העיקרי היה ספורט והיא פעלה בין כותלי בית הספר (ובכלל זה משחקים בשבת בחצר בית הספר) (בן אריה, 2011).

וכך כתב בוגר "חדר תורה תחכמוני", הסופר יצחק שלו, על מנהל המוסד, הרב מרדכי צבי אילן, ועל לימודי הקודש והחול במוסד זה:

בכל היותו ירא שמים ונוהר בקלה כבחמורה ידע להכניס אל בין כותלי בית מדרשו את הטוב שבמדע ובאמנות ולקבוע מקום לעניינם: למן חדרי הטבע והפיסיקה ועד הספרייה העשירה. תמיכתו בלימוד הגמרא לא הפריעה אותו מתמוך במעשיה של אחות בית הספר, ושירת "אדון עולם" ששר עם נעריו לא

החרישה את שירתם ודיבוריהם בעלותם על הבמה להציג מחזה מן המחזות (שדה אילן, א, תשי"ט).

סיום

"חדר תורה" (תרס"ט 1909–תרע"ד 1914), ולימים "חדר תורה תחכמוני" (תרע"ה 1915–תשכ"ט 1969), היו מן הראשונים אשר פתחו שעריהם למסורת ישראל ולחכמת העולם כאחת, ומן הראשונים לפתוח שער לכל שדרות העם ולכל עדותיו, ממערב וממזרח. בשנות ההתפתחות של המוסד מספר תלמידים הלך וגדל משנה לשנה, ולא על חשבון האיכות. במוסד זה ניתן מקום רב ללימודי הקודש. התלמידים למדו יותר שעות לימודי קודש מאשר במוסדות "המזרחי", והנהלה מנתה את מספר דפי תלמוד שלמדו במוסד. התלמידים קנו דעת ביהדות, בתורה ובנביאים, במשנה ובתלמוד, והואר באספקלריה של גדולי האומה וגיבוריה. הם למדו היסטוריה, מדע, טכניקה, ספרות, מלאכה, ספורט, היגיינה, בריאות הגוף ועוד; עסקו במלאכות שונות: נגרות, דפוס, כריכה; אורגנה להקת תזמורת כלי נשיפה, טופח השיר, הזמר והציור שעידנו את החוש האמנותי והאהבה ליופי; הטיולים המרובים הקנו לתלמידים דבקות למולדת; עיבוד גינת הירק והפרח החדיר בתלמיד ראשית אהבה לאדמה ולחקלאות; והאוספים העשירים מן הצומח והדומם הגבירו את האהבה למולדת (שדה אילן, א, תשי"ט).

מקורות

- אוהל שם (תרצ"ד). אוהל שם לתלמידים: ע"ש חיים נחמן ביאליק. ירושלים: דפוס הספר. אלבוים-דרור, ר' (תשמ"ו). החינוך העברי בארץ-ישראל, כרך ראשון: 1854–1914. ירושלים: יד יצחק בן-צבי.
- (תש"ן). החינוך העברי בארץ-ישראל, כרך שני: 1914–1920. ירושלים: יד יצחק בן-צבי.
- בורשטיין, ר' (תשע"ג). מלחמת השפות ובית המדרש למורים העברי. *הד אולפן החדש*, 100, עמ' 22–34.
- בן-אריה, י' (2011). *ירושלים היהודית החדשה בתקופת המנדט*, ג. ירושלים: יד יצחק בן-צבי.
- ברנד, י' (1995). *לידתו וצמיחתו של חינוך המזרחי (1902–1925)*. עבודת דוקטור באוניברסיטה העברית.
- גפני, ר' (תשס"ו). "מפי עוללים ויונקים" – קורות בית הכנסת החינוכי "אוהל שם לתלמידים" בבית הספר "תחכמוני" בירושלים. *דרך אגדה*, ט, עמ' 99–113.

- זהר, ח' (תשס"ז). ר' אליעזר מאיר ליפשיץ ז"ל – "נפשי איוותה להקדיש עצמי לעבודת תורה וספרות". *מים מדליז*, 18, עמ' 43–89.
- זיכרון תחכמוני (תרפ"ט). *חדר תורה תחכמוני: חוברת זיכרון למלאת עשרים שנה להיווסדו <תרס"ט–תרפ"ט>*. ירושלים: דפוס הספר.
- זכריה, ש' (1996). *מרכז ההשכלה הירושלמי – שכונת החכשים וסביבתה בעבר*. ירושלים: הוצאת ששר, עמ' 132–139.
- חביבי, א', ולהב, מ' (תשמ"ט). לקורות בית-הספר "תחכמוני". בתוך: א' לורברבוים וצ' רון (עורכים), *ירושלים, לקט מאמרים* (עמ' 48–51). ירושלים: החברה להגנת הטבע.
- חיות, א' (תשי"ד). *שישים ושלוש שנה בירושלים: <תר"ן–תשי"ג>*. ירושלים: דפוס סלומון.
- לבנון, ח' (תשס"ו). *לבנון בירושלים*. ירושלים: מבשרת ציון.
- מוסף להורים (תש"ו–תשי"ט). *מוסף להורים*. ירושלים: חדר תורה תחכמוני.
- מיכאלי, מ' בן ישעיהו (תרצ"ד). *עיתון התלמידים וערכו החינוכי: למלאת שלוש עשרה שנה לעיתון "חברנו"*. ירושלים: בית הספר תחכמוני.
- מישלו, ש' (תש"ע). יחסם של ראשי רבני ירושלים ללימודי החול בראשית המאה ה-20. *מים מדליז*, 21, עמ' 65–87.
- סלומון, י' (תשל"ח). *מעשי אבות, ר' חיים סלומון (שלמון) תרל"ח–תש"ך (1878–1960), איש ירושלים*. חיפה: הוצאת יעקב סלומון.
- עלון לענייני תלמידים (תרפ"א – תשכ"ד). *חברנו: עלון לענייני התלמידים*. ירושלים: חדר תורה תחכמוני.
- פריימן, נ"ד (תרע"ג). *ספר הזיכרון הירושלמי*. ירושלים: דפוס אחדות.
- רינות, מ' (1972). *חברת העזרה ליהודי גרמניה ביצירה ובמאבק*. ירושלים: בית הספר לחינוך של האוניברסיטה העברית ושל משרד החינוך והתרבות; אוניברסיטת חיפה ומכון ליאו בק.
- שדה אילן, א' (תשי"ט). *שדה אילן א: ספר זיכרון לר' מרדכי צבי אילן ז"ל*. ירושלים: ביה"ס תחכמוני.
- שדה אילן, ב' (תשכ"ח). *שדה אילן ב: ספר זיכרון לאריה אילן ז"ל*. ירושלים: דפוס דעת.
- שורץ, י' (תשט"ז). "משנת" ר' אליעזר מאיר ליפשיץ והוראתה. *מים מדליז*, 18, עמ' 107–138.
- תדהר, ד' (1971–1947). *אנציקלופדיה לחלוצי היישוב וכוניו*. תל אביב: ספריית ראשונים.